Recensioner

Alexandra Franzén, *Brottslingar av en mycket speciell sort. Spionskandalen som en maktkamp mellan visseblåsare, grävande journalister och under-rättelsetjänster*. Lunds universitet, 2020. Avhandling i sociologi.

Alexandra Franzéns avhandling tar avstamp i en klassisk problematik: *Hur kan ett fritt och öppet samhälle – en liberal demokrati som Sverige – skydda sig mot demokratins fiender utan att de metoder som används urholkar just friheten och öppenheten?* Den frågan har varit bärande för diskussionen om säkerhetspolisens verksamhet ända sedan den politiska demokratins genombrott.

I modern svensk politisk historia blossade debatten främst upp i samband med övervakningen av svenska kommunister och radikala rörelser under kalla kriget, avslöjandena i samband med IB-affären under 1970-talet och i dagens så kallade krig mot terrorismen där alltmer omfattande åtgärder riskerar att sätta rättssäkerheten och enskilda individers integritet ur spel.

Hur ska dessa konflikter hanteras? Vem ska vakta väktarna, om man så vill? Finns det en lösning där man kombinerar säkerhetstjänsternas legitima behov av en låg grad av insyn och transparens med den demokratiska statens lika legitima behov av att kontrollera att dessa säkerhetstjänster verkligen lever upp till sina juridiska, politiska och moraliska förpliktelser?

Författaren väljer att fokusera på det vi kallar spionskandaler – uppmärksammade händelser där en källa (en visseblåsare) tipsar journalister om påstådda oegentligheter i säkerhetstjänsternas verksamhet. Författaren definierar dessa spionskandaler som en maktkamp mellan tre aktörer: spionskandalens källa, de berörda journalisterna samt den säkerhetstjänst som står i fokus för det konkreta avslöjandet. Maktkampen utspelar sig ofta på en juridisk arena – i rättssalen – där respektive aktör kämpar om att utöka sina rättigheter och begränsa sin antagonists dito. I grunden handlar maktkampen om vilken grad av frihet som visseblåsare och journalister ska åtnjuta i ett demokratiskt samhälle i relation till den makt som staten har rätt att utöva över landets medborgare.

Avhandlingen utgår från tre enskilda fall av spionskandaler. Det första fallet är den så kallade IB-skandalen från 1973, där journalisterna Jan Guillou och Peter Bratt i tidningen *Folket i Bild/Kulturfront* avslöjade att det fanns en tidigare okänd underrättelseorganisation i Sverige som inte ens riksdagen kände till.

Det andra fallet gäller brittiska och amerikanska myndigheters agerande mot den brittiska tidningen *The Guardian* sommaren 2013, i samband med att tidningen

publicerade den amerikanske visselblåsaren Edward Snowdens avslöjanden om att den amerikanska underrättelsetjänsten NSA övervakat andra länders och enskilda personers data- och teletrafik på flera olika håll i världen.

Det tredje fallet gäller den danska morgontidningen *Politikens* publicering av den tidigare PET-chefen (Politiets Efterretningstjeneste, Danmarks säkerhetstjänst) Jakob Scharfs memoarer 2016.

Författaren tar utgångspunkt i Wilhelm Agrells begrepp ”legalitetsparadoxen”, vilket syftar på den spänning som råder i västerländska demokratier mellan den lagstiftning som råder för medborgare och den lagstiftning som råder för underrättelsepersonal (Agrell 1998). Författaren relaterar sedan denna legalitetsparadox till Carl Schmitts tankar om undantagstillståndet, där Schmitt argumenterar för att undantag generellt är mer intressanta än normala förhållanden, eftersom undantag belyser och förklarar strukturer som vi i vanliga fall har svårt att uppfatta och förstå (Schmitt 2005[1922]).

Givet Agrells och Schmitts tankegångar formulerar Alexandra Franzén en egen teori som hon benämner ”det partiella undantagstillståndet”. Teorin om det partiella undantagstillståndet vilar på fyra ben:

För det första den tidigare nämnda legalitetsparadoxen där säkerhets- och underrättelsetjänster existerar i en juridisk gråzon. För det andra en utomrättslig behandling av spionskandalens aktörer, där författaren anför att spionskandalens källor och grävande journalister tenderar att bli behandlade utifrån en utomrättslig logik. För det tredje spionskandalens bevisprövning, där författaren vill visa hur undantagstillståndet letar sig in i rättsalen och medför en mycket egenartad bevisprövning. För det fjärde beslutet som en definition av situationen, där spionskandalens kamp mellan de tre olika aktörerna är en kamp om beslutet gällande hur spionskandalen och dess upphovsmän ska definieras.

Författaren intervjuar flera av fallens centrala aktörer, jämför deras utsagor och går bland annat igenom ett omfattande domstolsmaterial.

I sina resultat lyfter författaren fram att visselblåsare bör dömas utifrån vilken funktion de fyller för det politiska systemet i dess helhet och som en person som möjliggör att subgruppens (i det här fallet säkerhetstjänstens) dysfunktionella etiska kod ersätts med den etiska kod som gäller för samhället i stort. Författaren finner också att källorna och de grävande journalisterna blir bättre behandlade av rättsväsendet ju högre upp i domstolshierarkin deras mål kommer.

Men framför allt formulerar författaren en teori om spionskandaler och det partiella undantagstillståndet. Varför är det till exempel så att de högre domstolarna är mer sympatiskt inställda till källans och de grävande journalisternas uppgivna motiv än de domstolar som befinner sig lägre ned i domstolshierarkin? Jo, menar författaren, det beror på att det partiella undantagstillståndet även utgör en kamp mellan den politiska och den juridiska makten. När suveränen centraliserar makten till statens politiska centrum och låter rätten träda tillbaka förlorar jurister i makt gentemot statens högsta politiska och administrativa makthavare. Landets högsta domare är därför naturliga fiender till det partiella undantagstillståndet av såväl filosofiska som av mer maktpolitiska skäl.

Författaren argumenterar för att källan – visselblåsaren – bakom spionskandalen utgör den västerländska demokratins enda riktigt verksamma kontrollorgan av säkerhets- och underrättelsetjänsten. Man kan anta, skriver författaren, att blotta kunskapen om att man riskerar att drabbas av en visselblåsare har en återhållande effekt när företrädare för säkerhets- och underrättelsetjänsten överväger att genomföra en etiskt tveksam operation. På så sätt, menar författaren, löser visselblåsaren problemet med att säkerhets- och underrättelsetjänster måste omgärdas av sekretess samtidigt som de måste kunna kontrolleras. Vem vaktar vaktarna? Jo, det gör visselblåsaren.

Slutsatsen blir att den västerländska demokratin för att upprätthålla legaliteten i förhållande till sitt underrättelseväsende är beroende av att enskilda medarbetare inom dessa institutioner är beredda att begå brott om de uppmärksammar allvarliga missförhållanden. Paradoxen blir att suveränen under tider av kris måste frånga lagen för att skydda lagen. Legaliteten hos de egna säkerhets- och underrättelsetjänsterna kan enbart garanteras genom att lita på att enskilda medborgare är beredda att begå brottsliga handlingar.

Alexandra Franzéns argumentation för sin teori om det partiella undantagstillståndet är systematisk och transparent, men naturligtvis inte invändningsfri. Det är oklart om författaren har förklarande ambitioner, och vad det i så fall är som ska förklaras. Oklarheten har sin grund i en kluvenhet om det partiella undantagstillståndet ska förstås som ett begrepp eller som en teori. Om det ska förstås som ett begrepp saknas en egentlig definition. Visserligen anger författaren att teorin vilar på fyra ben (legalitetsparadoxen, utomrättslig behandling av spionskandalens aktörer, spionskandalens egenartade bevisprövning samt beslutet som en definition av situationen). Men samtidigt som dessa fyra ben kan tolkas som en definition av fenomenet det partiella undantagstillståndet formulerar sig författaren på ett sätt som indikerar att dessa fyra ben *orsakar* fenomenet. Så påstår författaren till exempel att legalitetsparadoxen *medför* och *leder till* ”det partiella undantagstillståndet” (s. 93). Och ”beslutet som en definition av fenomenet” påstås *initiera* detta undantagstillstånd (s. 230). Oklarheten om huruvida vi har att göra med ett begrepp som beskriver ett fenomen eller en teori som förklarar ett fenomen gör det svårt att bedöma det partiella undantagstillståndets analytiska funktion och värde.

Det hade också varit av värde om författaren på ett mer kraftfullt sätt relaterat sin analys till teorier och diskurser som ligger utanför, eller vid sidan av säkerhets- och underrättelsetjänstproblematiken. Jag ser till exempel stora likheter med den demokrati-främjande roll som författaren tillskriver visselblåsaren med den roll som aktivister inom fältet civil olydnad kan spela. I båda fallen rör det sig om aktörer som genom icke-våldsaktioner bryter mot lagen och sätter sig själva på spel för att påvisa eller agera mot missförhållanden i samhället. Och i båda fallen är det domstolen som har att pröva bevis och ta ställning till hur handlingen ska definieras. Det hade också varit av värde att ta del av författarens reflektioner kring de politiska partiernas och den politiska elitens roll i processen. Dessa aktörer lyser med sin frånvaro i författarens analys av det partiella undantagstillståndet, och det hade varit relevant med en diskussion om betydelsen av att dessa aktörer valts bort.

Sammantaget uppvisar emellertid Alexandra Franzén i sin avhandling goda prov på kreativitet, självständighet och originalitet. Hennes forskningsinsats ökar vår teoretiska och empiriska förståelse av problematiken. På så sätt blir Alexandra Franzéns avhandling också ett bidrag till diskussionen om hur ett fritt och öppet samhälle bäst skyddar sig mot demokratins fiender utan att de metoder som används urholkar just friheten och öppenheten.

Ulf Bjereld

Göteborgs universitet

Referenser

- Agrell, W. (1998) *Konsten att gissa rätt. Underrättelsevetenskapens grunder*. Lund: Studentlitteratur.
- Schmitt, C. (2005[1922]) *Political theology. Four chapters on the concept of sovereignty*. Chicago: The University of Chicago Press.